

Մ. ՏԵՐ-ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ

ԲԱՂԴԱՍԱՐ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏ

Բոլոր դարերում էլ հայ վանքերը բազմաթիվ անձնավեր եկեղեցականներ են տվել, որոնց թվում իր պատվավոր տեղն է գրավում Հասան-Ջալալյան Բաղդասար մետրոպոլիտը:

Բաղդասար մետրոպոլիտը պատմագիր չէ և ոչ էլ գիտուն-աստվածաբան, նա նույնիսկ բավականաչափ ուսում էլ չի ունեցել: Բաղդասարը իր սկզբնական կրթությունը ստացել է Գանձասարի վանքում, իսկ աթոռահետև մի որոշ ժամանակ Թիֆլիսում աշակերտել է Սերովքե Պատկանյանին: այստեղ նա ուսումնասիրել է քերականություն, ճարտասանություն, Ս. Գիրք, կրոն և ահա այս է եղել նրա ամբողջ գիտական պաշարը: Սակայն դրա փոխարեն Բաղդասարը օժտված է եղել ուրիշ ախպիսի հատկություններով, որ հաճախ պակսում էր շատ ուսումնականներին:

Նա բնածին տաղանդի, աննկուն ու անհողողող կրթի տեր և նպատակին համառությամբ ձգտող մի անձնավորություն էր: Հայտնի պատմաբան Լեոն, որ Ղարաբաղի հայոց հոգևոր թեմական դպրոցի պատմությունը գրելու ժամանակ արխիվային տվյալների հիման վրա մանրակրկիտ կերպով ուսումնասիրել էր այդ դպրոցի հիմնադիր Բաղդասար մետրոպոլիտի կյանքը, նրան անվանում է ռեշանաւոր հոգևորական գործիչ», «ինքնուրույն, համարյա նմանը չունեցող մի դէմք»^{*)}:

Ի հարկե Հայ եկեղեցւոյ Բաղդասարի նըման, ազգի ու եկեղեցու առաջադրման նախանձախնդիր հոգևորականներ շատ է ունեցել, բայց դրանց շարքում հետին տեղը չի գրավել նա:

Բաղդասարը ծնվել է 1775 թվին յ մինչև իր մետրոպոլիտությունը շատ անցուդարձերի է վկա եղել: Երբ Ղարաբաղում ծայր է առնում ազատագրական շարժումը և հայերը իրենց հայացքներն ուղղում են դեպի Պետերբուրգ, այնտեղից սպասելով իրենց փրկությունը, Աղվանից կաթողիկոսության ա-

թոռանիստ վայր Գանձասարի վանքն էլ վերածվում է հայերի ազատագրական շարժման հրահրման և ուսաց արթունքի հետ բարեկամական հարաբերությունների մշակման կենտրոնի: Գանձասարի վանքը հանդիսացել է Հասան-Ջալալյանների հայրենի օջախը և Աղվանից կաթողիկոսության գահի վրա բազմել են ժառանգաբար այս նշանավոր տոհմի ներկայացուցիչները: Հասան-Ջալալյան տոհմը տվել է անվեհեր ու հայրենասեր եկեղեցականներ, որոնք հայ ժողովրդի ազատագրությունը պարսկական-խանական լծից հնարավոր են համարել միայն ու միայն ուս մեծահոգի ժողովրդի միջոցով և այդ իսկ պատճառով էլ յարիններ շարունակ գաղտնի դիվանագիտական հարաբերությունների մեջ են գտնվել ուսաց արթունքի հետ: Աղվանից կաթողիկոսների ուսական օրինատացիայի հետևանքով առաջացած խանական հալածանքների միայն վերջին տարիների դեպքերին է ախանատես լինում պատանի Բաղդասարը:

Երիցմանկանց հակաթոռ կաթողիկոս Իսրայելի դավաճանության շնորհիվ Իբրահիմ խանի մարդիկ ձերբակալում են Գանձասարի Հասան-Ջալալյան Հովհաննես կաթողիկոսին, իբրև ուսանների հետ գաղտնի հարաբերության մեջ մտած մեկի, և տանում Շուշի, ուր խանի հրամանով նա բանտ է նետվում: Այստեղ էլ, դարձյալ խանի հրամանով նրան սպանում են, թույլ խմացնելով: Այսպիսով տասներեքամյա պատանի Բաղդասարը ախանատես է լինում իր հորեղբոր, Գանձասարի կաթողիկոսների ականավոր ներկայացուցիչներից մեկի, եղբրական մահվանը:

Պարզ է, որ մի այսպիսի քսոմենելի եղևոնագործություն չէր կարող ցնցող տպավորություն չթողնել նրա մատաղ սրտի վրա և խորապես զգացնել տուլ, թե ինչ է նշանակում պարսկական լուծ, խանական իշխանություն:

Ըստ տրագիցիայի, Հովհաննես կաթողիկոսից հետո, Աղվանից կաթողիկոսության թափուր աթոռի վրա պիտի բազմեր նրա եղբայրը՝ Սարգիս: Եպիսկոպոսը, Սակայն, Իբ-

^{*)} Լէօ.— Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Հոգևոր Թեմական Դպրոցի, էջ 98:

րահիմ խանը, Ղարաբաղի այս հոգեհառ իշխանավորը, որ Հասան-Ջալալյանների տոհմի եկեղեցականներին իր անհաշտ թշնամիներն էր համարում, նրանց ռուսասիրության համար, չի դադարեցնում իր հալածանքները Հովհաննես կաթողիկոսի սպանությունից հետո: Սարգիս եպիսկոպոսը բացառություն կազմել չէր կարող և նա ևս շուտով ճաշակում է խանի հարուցած հալածանքների պտուղը: Բանն արևմտեղ է հասնում, որ Սարգիս եպիսկոպոսը, Ղարաբաղնայով այլևս տանել անհնդհատ տեղացող հարվածները, Գանձասարի հարստության դեռ ևս չկողոպտված մասը թաքցնում է ե մի ամպուտ օր, 1791 թվին Գանձակ փախչում, իր հետ տանելով յուրայիններին, որոնց թվում և իր եղբորորդի Բաղդասարին: Գանձակում այդ ժամանակ իշխում էր Իբրահիմ խանի հակառակորդ Ջավադ խանը:

Փախուստը կազմակերպում է նահատակված Հովհաննես կաթողիկոսի, ինչպես և Սարգսի, քրոջ որդի, Իբրահիմ խանի թակարդից—Շուշվա բանտից փախած, անվահեր մելիք Մեծյումը, փախուստի իրագործումը հանձնելով իր քաջ զինակից Թյուլի Արզումանին:

Հասան-Ջալալյան Մելիք-բեկը ունեցել է ութ որդի. դրանցից մեկը Հովհաննես կաթողիկոսն էր, որին, ինչպես տեսանք, Իբրահիմ խանի հրամանով թոճասպան արին բանտում. մյուսը՝ Գանձակ ապաստանած Սարգիս եպիսկոպոսն էր, երրորդը՝ գավաճան Ալլահ-Կուլի-բեկը, որն իր դավաճանության համար արժանի պատիժ կրեց—հայերը կտրեցին նրա գլուխը և մարմինն էլ անհետացրին: Մնացած հինգ որդիներից երկուսը՝ Ջալալ-բեկին ու Դանիել-բեկը, որը ավանդից կրտսերն էր, զոհ գնացան դարձյալ Իբրահիմ խանի զազանությունը:

Գանձակ փախչելուց հետո Սարգիս եպիսկոպոսը միջոցներ է ձեռք առնում Գանձասարում թաքցված հարստությունը կորստից ազատելու և այն Գանձակ տեղավոխելու համար: Ահա հենց այս նպատակն իրագործելու ճանապարհին էլ Ջալալ-բեկը և Բաղդասարի հայր Դանիել-բեկը ընկնում են Իբրահիմ խանի ձեռքը: Սրանցից Ջալալ-բեկին գլխատում են, իսկ Դանիել-բեկին էլ մի քանի օր բանտում պահելուց հետո հանում և մաս-մաս կտրատում են:

Այսպիսով, դեռ 16 տարեկան հասակում, Բաղդասարը լիովին ճաշակում է պարսկական-խանական բռնակալության բոլոր բարբառները, մինչև մահ շմոռանալով իր դժբախտ հոր սոսկալի վախճանը:

Գանձակ ապաստանած մելիք Մեծյումը և մելիք Արովը որոշում են Սարգիս ե-

պիսկոպոսին կաթողիկոս օծել տալ, որպեսզի Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը թափուր չմնա նախ և երկրորդ կանխվի Իբրահիմ խանի հովանավորությունը վայելող երկու հակաթոռ կաթողիկոսների, Ամարասի վանքում նստող Իսրայելի և Երեմանկանց վանքում նստող Սիմեոնի, աղբյուրության տարածումը Ղարաբաղում: Այս որոշումն իրագործվում է 1794 թվին Գանձակում:

Կաթողիկոս օծվելուց շուրս տարի հետո, 1798 թվին, Գանձակի Ս. Հովհաննես եկեղեցում Սարգիս կաթողիկոսը իր եղբոր որդի, իր դառնություններին մասնակից ու իրենից անբաժան Բաղդասարին, որն այդ ժամանակ 23 տարեկան երիտասարդ էր փարկավազի աստիճանով, վարդապետ է օծում:

Բաղդասարի Գանձակ ապաստանելուց հետո Ղարաբաղը մեծ փորձությունների է ենթարկվում: 1795 թվին Աղա Մահմադ խանը 45 հազար զորքով Ղարաբաղ է մտնում և մորեխի նման ամեն ինչ խժռելով ու երկրի հյուսիսը քամելով աղբյուրով մինչև Թիֆլիս. այստեղ քաղաքը հիմնովին կործանելուց, բնակչությունը սրածության ենթարկելուց հետո նա նորից Պարսկաստան է վերադառնում, իր հետ բազմաթիվ զբրիններ տանելով: Բայց երկու տարի անց ներքինի այս շահի երկրորդ արշավանքն է տեղի ունենում: 1797 թվին նա գալիս, գրավում է Շուշին և բռնակալներին հատուկ դաժանությամբ ավերածություններ ու խժոժություններ գործում: Շուշուց նա սպանակիչներով լի ֆերմանհրովարտակ է ուղարկում վրաց թագավոր Հերակլին, որտեղ ասվում էր.— «Այսպես է մերին մեծության հրամանը Վրաստանի գերագույն վալի էրակլե խանին: Թող բարձրանա քո անունը մեր արքայական բարեհաճությամբ: Այսպես էլ իմացիր, որ ռուսների պարապմունքն ու կյանքը վաճառականությունն է, մահուդ առնել-ծախելը. երբեք ոչ ոք չի տեսել, որ նրանք թուր, հիզակ կամ այլ զենք գործածեն: Նրանք հանդգնել են մեր գրաված երկրի սահմանները մտնել: Մեր բարձր խելքով վճռել ենք նրանց պատժել ու ոչնչացնել... Մեր այս ֆերմանը քեզ կպարզաբանե, որ մեր արքայական դռները բաց են քո ցանկությունների համար և մեր արքայական ցանկության համաձայն դու պետք է ծառայես մեզ. կամ դու, կամ քո որդիներից մեկը կատարյալ հուսով ու վրաստահությամբ պետք է գաք մեր արքայական դուռը և մեր բազմաշխիս շնորհներն ստանաք. եթե մերժես մեր հրամանը, թող քո կամքը լինի»^{*)}:

^{*)} Г. Кикодзе.—Ираклий, II, էջ 77.

Այսինքն սպառնում էր կրկնել այն, ինչ որ տեղի էր ունեցել 1795 թվին:

Սակայն Ադա Մահմադ խանի սպառնալիքն անկատար է մնում, որովհետև նա Շուշում սպանվում է իր մարդկանց ձեռքով: Ադա Մահմադ խանի այս երկրորդ արշավանքը, ավելի քան առաջինը, աղետաբեր հանդիսացավ Ղարաբաղի համար. արշավանքի հետևանքով ժողովուրդը զրկվել էր դաշտային աշխատանքներով զբաղվելու հնարավորությունից. մյուս կողմից էլ դրան աւելացավ 1797-ի երաշտը, որ խանձեց ու շորացրեց ամեն ինչ, իսկ հաջորդ տարում վրա հասավ նաև ժանտախտը:

«60 հազար տուն հայ բնակիչներ ունեցող Ղարաբաղը համարեա թէ դատարկուեցաւ»^{*)} Մայր աղուսը դադթականությունը. գաղթականների մի խոշոր հատված ապաստանեց Վրաստան: Այնքան մեծ էր Ղարաբաղից Վրաստան գաղթած հայերի թիվը, որ Վրաստանի իշխան Գիորգիին միջնորդություն է հարուցում էջմիածնի կաթողիկոսության առաջ, որպեսզի Սարգիս կաթողիկոսը Վրաստան գաղթած հայերի առաջնորդ նշանակվի: Ղուկաս կաթողիկոսը սկզբում մերժում է, բայց հետո համաձայնում է մի պայմանով, որ Սարգիսն անձամբ էջմիածին գնա և հավաստիացնի, որ լիովին ենթարկվելու է Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությանը, որից հետո միայն հնարավոր կլինի նրան հանձնել Վրաստանի հայերի առաջնորդության պաշտոնը:

Սարգիսն ընդունում է այս պայմանը և Քաղաասար վարդապետի հետ ուղևորվում էջմիածին. այստեղ, Ղուկաս կաթողիկոսի կողմից նա հաստատվում է Հաղբատի վանքի վանահայրության և Վրաստան գաղթած հայերի առաջնորդության պաշտոններում:

Հետագայում, երբ Իբրահիմ խանի սպանության հետևանքով բարեպատեհ պայմաններ են ստեղծվում, Արագիս կաթողիկոսը, երկար տարիների ակամա բացակայությունից հետո, նորից վերադառնում է Գանձա. ար:

1815 թվին էջմիածնի Հոգևոր կառավարությունը Սարգիսն հարկադրում է հրաժարվել «Աղվանից կաթողիկոս» տիտղոսից, որից հետո նրան տալիս է արքեպիսկոպոսության աստիճան և նշանակում Գանձասարի մետրոպոլիտ:

Սարգիս մետրոպոլիտին շարունակ զբաղեցնում էր այն միտքը, թե ո՞վ պետք է լինի իր հաջորդը. նրա միակ հույսը երիտասարդ վարդապետ Քաղաասարն էր, որն արդեն ցույց էր տվել, թե փնչալիս ընդունա-

կությունների տեր է, և ահա Սարգիսը Քաղաասարին էջմիածին է ուղարկում եպիսկոպոս ձեռնադրվելու համար:

Քաղաասար մետրոպոլիտը մեկնում է էջմիածին և 1820 թվին նվերեմ կաթողիկոսի ձեռքով եպիսկոպոս ձեռնադրվում. այնուհետև Գանձասար վերադառնալով մետրոպոլիտության ամբողջ գործը գրեթե ինքն էր վարում, Սարգսի ծերացած լինելու հետևանքով:

Բ

Աղվանից վերջին կաթողիկոս և առաջին մետրոպոլիտ Սարգիս արքեպիսկոպոս Հասան-Ջալալյանը մահանում է 1828 թվին: Նրա մահվանից հետո Գանձասարի մետրոպոլիտության աթոռը երկու տարի թափուր է մնում, մինչև որ Ղարաբաղի մեկնների է ժողովրդի խնդրանք էջմիածնի կաթողիկոսը մետրոպոլիտ է կարգում Քաղաասար եպիսկոպոսին: Ահա հենց այս ժամանակվանից էլ սկսվում է Քաղաասար եպիսկոպոսի եռանդուն գործունեությունը:

Քաղաասար եպիսկոպոսի մետրոպոլիտության ժամանակաշրջանը զուգահեռաց հայ ժողովրդի դարավոր բաղձանքին: Դեռ Պետրոս Մեծի ժամանակից սկսած հայ ժողովրդի բաղձանքն է եղել ազատագրվել «անօրեններին» անարգ լծի տակից և «մեծազոր» ու «ամենաողորմած կայսեր», ռուսաց քրիստոնյա պետության հովանավորությունը վայելել: Ղարաբաղի ժողովուրդն ու նրա հոգևոր և աշխարհիկ ղեկավարները շանք շեն խնայել հայ ժողովրդի այդ բաղձանքն իրագործելու համար: Եվ ահա 1826 թվի ռուս պարսկական պատերազմի հետևանքով հայ ժողովրդի մի սովոր մասը ազատագրվել էր պարսկական բռնակալ լծի տակից. մի շարք խանություններ, դրանց թվում և Ղարաբաղը, վերջնականապես թոթափելով պարսկական դաժան լուծը, սնցել էին մեծ Ռուսաստանի հովանավորության տակ:

Ազատագրական դրոշ պարզած և ռուս մեծահոգի ժողովրդի ջերմ բարեկամ Ղարաբաղի հայության համար ստեղծվել էին խաղաղ ու ապահով աշխատանքի պայմաններ, իսկ եռանդուն ու գործունյա Քաղաասար մետրոպոլիտի համար էլ՝ գործունեության լայն ասպարեզ:

Դեռ նախքան մետրոպոլիտ կարգվելը, տակավին երիտասարդ վարդապետ Քաղաասարը ցույց էր տվել, թե որքան եռանդ ու համառություն կարող է նա ցուցաբերել իր կողմից առաջադրված խնդիրները կենսագործելու ու իր նպատակին հասնելու գործում: 1808 թվին, Իբրահիմ խանի սպանությունից հետո, Սարգիս կաթողիկոսը իր եղ-

^{*)} Բաֆֆի. — Խաճապի մեկնությունները, 1906 թ., էջ 225:

որո որդի Բաղդասար վարդապետին երբ Գանձասար է ուղարկում, անշքացած վաճառք կարգի բերելու համար, ապա վերջինս Գանձասար գալով շինարարական մեծ աշխատանք կատարելուց բացի կատարի պայքար է սկսում զանազան աղաների ու բեկերի դեմ, որոնք հափշտակել էին վաճառքի հարստությունները: Բաղդասար վարդապետին հաջողվում է այդ հափշտակիցներից ետ խլել վաճառքի հարստությունների մի մասը: Եվ դա դեռ արն ժամանակ, երբ նա սոսկ մի վարդապետ էր. իսկ այժմ, երբ նա մի ամբողջ վիճակի տեր էր, օժտված որոշ իրավունքներով, պարզ է, որ նա ավելի մեծ հրաշարավորություններ ուներ պաշտպանելու հայ եկեղեցու իրավական ու տնտեսական շահերը, որոնք շարունակ ոտնահարվել էին պարսկական խանական բռնատիրության օրերին:

Ճիշտ որ Պետրոս է մի առանձին բախտ համարել, որ այն ժամանակներում, երբ ռուսները տիրեցին Ղարաբաղին ու Երևանին, նահանգին, էջմիածնում գտնվում էր Նիրսէսի նման մի եկեղեցական, իսկ Գանձասարի վանքում Բաղդասար մետրոպոլիտը*):

Ղարաբաղի խանության վերացումից հետո դեռ մնացել էին խանականության մնացորդները. ժողովուրդը խարխափում էր տեղիտիրության մեջ, զանազան աղաներն ու բեկերը շարունակում էին կեղեքել գյուղացիներին: Բաղդասար մետրոպոլիտը մտահոգված էր ոչ միայն իր իրավասության տակ պահպանել վանքերի ու եկեղեցիների ինքը հափշտակիցներից փրկելու, այլ և իր հոգևոր իշխանությանը հանձնված ժողովրդի շահերը պաշտպանելու հոգանքով:

Բաղդասար մետրոպոլիտը խորապես հավատացած էր, որ երկարատև քաղաքական ստրկության հետևանքով ժողովրդի համար ստեղծված ծանր վիճակից նրան փրկել կարելի է միայն ուսման, կրթության միջոցով: Նա այն խորը հավատն ուներ, որ կրթությունը, գիտությունը միայն կարող են ճրագի պես լուսավորել ժողովրդի առաջադիմության ուղիները և օգնել նրան իր ծանր կացությունից ելք գտնելու:

Այս խորը հավատով էլ նա ձեռնամուխ եղավ Ղարաբաղում լուսավորության առաջին օջախի հիմնադրմանը:

Գ

1836 թվին հրապարակված Պոլոթենիեով ռուսահայության համար ստեղծվում է վեց

*) Ընթերցի.— Խամսայի մեխրութները, 1906 թ., էջ 309:

թեմ, որոնցից մեկն էր հանդիսանում Ղարաբաղի թեմը, իր մեջ պարունակելով Շաքին ու Թալիշը: Շուշին դառնում է Ղարաբաղի թեմի Հոգևոր կառավարության կենտրոնը, իր կոնսիստորիայով: Բաղդասար մետրոպոլիտը էջմիածին է կանչվում և հավատարմության երդում տալուց հետո, 1837 թվի հուլիսի 1-ին, կայսերական հրամանով ու կարգեցի Հովհաննես կաթողիկոսի հանույթով, Ղարաբաղի թեմի առաջնորդ հաստատվում:

Եվ Պոլոթենիեի ստեղծած նոր պայմանների մէջ սկսեց հետզհետե կազմակերպուն Ռուսաստանի հայոց ազգային կեանքը: Ղարաբաղի թեմում այդ պայմանների առաջին գործադրողը և հայ կեանքին ուղղութիւն տուողն էր մի նշանաւոր հոգևորական գործիչ—Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալանը*):—գրում է պատմաբան Լեոն:

Երբ Շուշին դարձավ Ղարաբաղի թեմի հոգևոր վարչության կենտրոնը, Բաղդասար մետրոպոլիտն էլ հարկադրված եղավ Գանձասարը թողնել ու Շուշի տեղափոխվել: Չենք կարծում, որ ուրախությամբ կատարած լինեի այդ տեղափոխությունը: Գանձասարը հարյուրավոր տարիների ընթացքում Աղվանից կաթողիկոսության աթոռանիստ վայրն էր եղել և վերջին դարում Հասան-Ջալալանների տոհմին պատկանող մի շարք հայրենասեր կաթողիկոսներ հաջորդաբար բազմել էին նրա գահի վրա: Գանձասարի վանքը հիմնել էր Բաղդասար մետրոպոլիտի նախահայրը և այստեղ էին սնվել ու մեծացել Հասան-Ջալալաններից շատերը: Գանձասարը համարվում էր Հասան-Ջալալանների հայրենի օջախը և վերջապես Գանձասարում էր մեծացել հենց ինքը, դեռատի պատանի, հետո վարդապետ և ապա եպիսկոպոս Բաղդասար Հասան-Ջալալանը, իսկ այժմ, որպես մետրոպոլիտ, նա ընդմիջում է թողնել Գանձասարը, որտեղ այնքան աղմկահույզ ապրումներ էր ունեցել, շինարարական մեծ աշխատանքներ կատարել:

Սակայն Շուշի տեղափոխվելուց հետո էլ նա շարունակում է իր ուղադրության կենտրոնում պահել Գանձասարը. այնտեղ և նրանից ոչ այնքան հեռու գտնվող Ս. Հակոբա վանքում վանական կառավարություն է հիմնում, որպեսզի իրենից հետո այդ վանքերը կանգուն մնան և չլքվեն:

Շուշի տեղափոխվելով նա կազմակերպական մեծ ընդունակություններ է հանդես բերում, ցույց տալով, որ ինքը կյանքից կտրված ու ճգնաժգայաց մի վանական չէ, այլ

*) Լեո.— Պատմութիւն Ղարաբաղի Հայոց Հոգևոր Թեմական Դպրոցի, էջ 98:

ժամանակի պահանջների հետ համընթաց քայլող մի առողջամիտ հոգևորական։ Նա իր առաջ ծառայած էր տեսնում մեծ դժվարություններ, բայց երբեք չէր ընկճվում և հաստատական առաջ էր շարժվում դժվարությունների հաղթահարման դժվարին ուղիով։ Այդ ժամանակները Շուշում գրագետ մարդիկ ճրագով պետք էր որոնել և երբ հոգևոր կոնսիստորիայի համար անհրաժեշտ էր ատենադպիր գտնել, մնացել էին տարակուսանքի մեջ ու չգիտեին ում է հրավիրել այդ պաշտոնի համար։ Վերջապես մեծ դժվարություններով, և Բաղդասար մետրոպոլիտի անձնական միջամտությամբ հետո միայն, հնարավոր է լինում գավառական դատարանում պաշտոնավարող ոման Ավետիք Մամիկոնյանին ազատել տալ իր նախկին պաշտոնից ու հրավիրել կոնսիստորիա ատենադպիրի պաշտոնով։ Այս և սրա նման շատ դժվարություններ գոյություն ունեին, բայց դրանք անգոր էին կոտրելու նրա անձնույն կամքը։

Այստեղ պետք է նշել և այն հանգամանքը, որ Բաղդասար մետրոպոլիտը հիվանդոտ մարդ էր. տարիներով նա տառապում էր մաշող հիվանդությունից — հոդացավից. ինչպես անդամալույծի, նրան հատուկ բազկաթոռի վրա էին նստեցնում և եկեղեցական արարողությունների ժամանակ այս ու այն կողմ տանում։ Սակայն, չնայած այս տխուր իրողությանը, նա զարմանալի կորով, անսպառ եռանդ ու աշխատասիրություն էր հանդես բերում, իր անձնական օրինակով վարակելով իրեն շրջապատողներին։ Նա մեծ հեղինակություն էր վայելում և արժանացել էր ժողովրդի խորը հարգանքին։ Ինչպես ռազմի դաշտում փրավորված հրամանատարը չի լքում մարտի դաշտը և արնաքամ լինելով հերոսաբար շարունակում է կատարել իր հրամանատարական պարտականությունները, այդպես էլ գրեթե անդամալույծ մետրոպոլիտը, կամքի ուժով հաղթահարելով իր հիվանդությունը, երբեք չլքեց թեմակալ առաջնորդի դիրքը և աշխատեց օգտակար լինել ժողովրդին։ Նա մեծ ժողովրդականություն էր վայելում և ժողովուրդը շատ հաճախ էր դիմում նրա միջամտությանը, նույնիսկ այնպիսի վեճերի դեպքում, որոնք դուրս էին գտնվում նրա իրավասության սահմաններից։

Սակայն Բաղդասար մետրոպոլիտի գործունեության գլուխ գործոցը հանդիսանում է թեմական դպրոցի հիմնադրումը։

Ինչպես վերը ասացինք, Բաղդասար մետրոպոլիտը մեծ ուսում չունեի, բայց նա գիտեր, որ ուսումը, գիտությունը որպիսի գործող շարժիչ ուժ են հանդիսանում որևէ ժողովրդի հառաջդիմության համար։ Եվ ե-

թե նա իրեն հատուկ համառությամբ պայքարի էր դուրս եկել զանազան աղա ու բեկ հարիշտակիչների դեմ, ապա այդ ոչ միայն նրա համար, որ նրանցից ետ խլեր վանքապատկան կալվածքները, այլ և նրա համար, որ այդ կալվածքները նյութական բազա ծառայեցնելով ապագայում մի շարք դրպրոցներ հիմնելու։

Դեռ նախքան Շուշի տեղափոխվելը Բաղդասարը Գանձասարում դպրոց էր բաց արել, հանձնելով այն զգիտնականների տնտեսության վաստակած Հովսեփ վարդապետին և ուրիշ դասատուների, Բաղդասարի հիմնադրած այս դպրոցի աշակերտներից շատերը, որոնք բավականաչափ գրագիտություն էին ձեռք բերել, հետագայում քահանաներ ձեռնադրվեցին գյուղերի ու քաղաքի համար և իրենք էլ իրենց հերթին սկսեցին գրագիտությունը տարածել ժողովրդի մեջ։

1837 թվին Գանձասարից Շուշի տեղափոխվելով Բաղդասար մետրոպոլիտը ձեռնարկում է մի ավելի մեծ կուլտուրական օջախի հիմնադրմանը, իր անունը հավերժացնելով Ղարաբաղի պատմության մեջ։ Այդ օջախը 1838 թվին նրա կողմից հիմնադրված հոգևոր թեմական դպրոցն էր, որը Ղարաբաղի լեռնաշխարհի վրա բարձրացված փարոս հանդիսանալով, ավելի քան ութսուն տարի իր լուսավոր ճառագայթներն է ուղղել դեպի Ղարաբաղի բոլոր անկյունները և նրա սահմաններից դուրս շատ հեռուները։ Այդ դպրոցում տասնյակ հազարավոր աշակերտներ են սովորել, որոնցից շատ շատերը այնտեղ ստացած կաթով հետագայում գյուղական մուֆ խրճիթներին լույս են տվել։

Թե նյութական ինչպիսի սոսը պայմաններում էր Բաղդասար մետրոպոլիտը ձեռնամուխ եղել մի այդպիսի կենտրոնական դպրոցի հիմնադրմանը ամբողջ թեմի համար, այդ երևում է դպրոցի գոյության առաջին տարիների նյութական խիստ ծանր դրությունից։ Բայց Բաղդասար մետրոպոլիտն անդդալելի էր, նա նահանջել չգիտեր, խորթ էին նրա համար հուսահատությունն ու հոռետեսությունը։ Նա հանգանակությունների է դիմում, ուսուցիչներից ոմանց, որքան զա հնարավոր էր, համոզում է քիչ ուժեղացնել կամ նույնիսկ ձրիապես աշխատելու, իր սեփական միջոցներն է տրամադրում, մի խոսքով ամեն ինչ անում է, որպեսզի իր ստեղծած կրթարանը, ուսման տաճարը կանգուն մնա։

Բաղդասար մետրոպոլիտի կուլտուրական ձեռնարկումները չափափակվեցին դրպրոցի հիմնադրումով, նա մտահոգված էր նաև գրադարան, ապարան կազմակերպելու։ Դեռ տարիներ առաջ Բաղեյից Շուշի էին եկել գեթմանացի միսիոնարներ, որոնք քա-

դաճում տպարան էին բաց արել ու միսիոներական եռանդուն գործունեություն ծավալել: Սակայն, շատ շահացած միսիոներների հավատորոշության հետևանքով քաղաքում մեծ հուզմունք է առաջանում և կառավարությունը որոշում է նրանց հեռացնել Շուշուց:

Ահա այդ ժամանակները Բաղդասար մետրոպոլիտը, շատ լավ ըմբռնած լինելով տպագրական խոսքի կարևորությունը, միսիոներներից զննում է նրանց տպարանը իր բոլոր պարագաներով և թղթի պաշարով: Տպարանի զննման համար վճարվելիք գումարի մի փոքր մասը միայն նա հավաքում է շուշեցիներից, իսկ մեծ մասը ինքն է վճարում իր սեփական միջոցներից: Այս տպարանը երբեմն աշխույժ, երբեմն կաղալով գործում էր մինչև վերջ: Այստեղ տպագրված առաջին գործը հանդիսանում է Շիլլերի «Շիլլերի կալանավորը»-ի թարգմանությունը: Այստեղ է տպագրվել, ի միջի այլոց, նաև Գանձասարի անվանի կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի «Պատմություն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից դիպելոց յաշխարհին Աղուանից» գիրքը, որտեղ հեղինակը համառոտակի պատմում է իր ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած անցուղարձերը:

Բաղդասար մետրոպոլիտը գտնում է, որ գիտություն ձեռք բերելու համար գրադարանը նվազ անհրաժեշտություն չի ներկայացնում: այս նպատակով նա մի զգալի գումար է հատկացնում և Վենետիկի Մխիթարյանների կողմից հրատարակված բոլոր գրքերից մեկական օրինակ բերել տալիս, դպրոցին կից իր կողմից կազմակերպված գրադարանը հարստացնելու համար:

Ապա Գանձասարից, ինչպես և իր իրավասությունն տակ գտնված վանքերից, հավաքում է բոլոր գրչագիր մատակները, նպատակ ունենալով հետզհետե դրանք տպագրել իր գնած տպարանում:

Բաղդասար մետրոպոլիտի կատարած կարևորագույն գործերից մեկն էլ այն է, որ նա տարիներ շարունակ խնամքով հավաքել ու կազմել է Ղարաբաղին վերաբերող ֆերմանների ու հրովարտականների մի ստվար հավաքածու, որից մասամբ օգտվել է Բաֆֆին, իր «Խամսայի մեկնությունները» գրելիս:

Կուլտուր-կրթական գործունեության զուգընթաց Բաղդասար մետրոպոլիտը զբաղվել է նաև շինարարությամբ: Երբ նա Գանձասարից Շուշի տեղափոխվեց, թեմական առաջնորդի համար հատուկ շենք գոյություն չուներ և նա ստիպված էր մասնավոր շենքում բնակվել, իսկ կոնսիստորիան էլ տեղավորված էր վարձու սենյակներում:

Այս դրությունը հանդուրժել չէր կարող գործունյա Բաղդասար մետրոպոլիտը, որը ցանկանում էր սեփական պատշաճ առաջ-

նորդարան ունենալ: Մի որոշ գումար գոյացնելուց հետո նա կառուցում է առաջնորդարանի համար մի բավականաչափ հարմար շենք, այնտեղ տեղափոխելով նաև հոգևոր կոնսիստորիան: Նա միաժամանակ առաջնորդարանին կպած մի բավականաչափ ընդարձակ հողամաս էլ է ձեռք բերում, նորաբաց թեմական դպրոցի համար առանձին շենք կառուցելու համար:

Մեկ առ մեկ շփվելով Բաղդասար մետրոպոլիտի կատարած բոլոր հանրօգուտ գործերը, այս համառոտ ակնարկով ուղեցնիք ցույց տալ, թե ինչպիսի գործունյա, եռանդուն ու խոհուն եկեղեցական է եղել նա, մի եկեղեցական, որ ամենայն իրավամբ կարող է հայ լավագույն եկեղեցականների շարքը դասվել:

Եվ զգուցե այդ գործունեայ, եռանդուն մարդն անկի մեծ օգուտներ կը հասցնէր Ղարաբաղին, եթէ մի քանի տարի ևս ապրելու լինէր^{*)}:— գրում է նրա մասին Բաֆֆին: Բաղդասար մետրոպոլիտը վախճանվում է 1854 թվի հունիսի 27-ին, խորր ծերություն, 80 տարեկան հասակում:

«Սիրուած առաջնորդի մահը մի մեծ դէպք էր ամբողջ Ղարաբաղի համար: Հայերի վերջտին մասնակցում էին ուռաներն ու թուրքերը: Պատմում են, որ շուշեցիք, հակառակ կտակի, ուզում էին թաղել հանգուցեային Շուշի, և եթէ այդ բանը չարին, պատճառն այն էր, որ անհնար եղաւ համաձայնութեան գալ, թէ որ եկեղեցում պէտք է ամփոփուէին նրա ոսկորները: Ամբողջ քաղաքը ոլորդաց այն օրը (յուլիսի 1-ին), երբ սկսուեց լուղարկատրութիւնը Շուշուց Գանձասար: Խաչնէի հայ աղ-գաբնակութիւնը հարկւրաւոր ձիաւորներ էր դուրս բերել դիման ուղեկցելու համար: Յուղարկատրութեան երկար ճանապարհին հայ գիւղերն էին դիմաւորում հանգուցեային, որ ամեն տեղ, նույնիսկ գիւղական խրճիթներում յայտնի էր «Մետրօպօլիտ» անունով^{**)}»:

Բաղդասար մետրոպոլիտը թաղվեց Գանձասարի վանքի գավթում, իր հորեղբայրների շիրիմների կողքին:

Եստ ու շատ տարիներ հետո, երբ 1913 թվին Ղարաբաղի թեմական դպրոցի 75-ամյակն էր տոնվում, Կովկասի բոլոր անկյուններից Շուշի հավաքված պատգամավորները ըստ արժանվույն գնահատեցին Բաղդասար մետրոպոլիտի բեղմնավոր, արդյունավետ գործունեությունը, շերմ խոսքերով վեր հանելով ու դրվատելով նրա կատարած փառապանծ ու հավերժահիշատակ գործերը:

*) Բաֆֆի.— Խամսայի մեկնությունները, էջ 240:

**) Ա.է.— Պատմություն Ղարաբաղի Հայոց Հոգևոր Թեմական Դպրոցի, էջ 177: